

Володимир МАСЛЯК (*Кременчук*)

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО ГЕТЬМАНА ІВАНА САМОЙЛОВИЧА В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

2012 рік виявився плідним на дослідження, присвячені Іванові Самойловичу, особистості якого раніше, на відміну від багатьох українських гетьманів, не приділяли особливої уваги в історіографії. З одного боку, “поповича” підпирали масштабні постаті Богдана Хмельницького, Івана Виговського та Петра Дорошенка. Однак з іншого, – Самойлович не витримував серед істориків конкуренції з хронологічно пізнішими гетьманами Іваном Мазепою або Пилипом Орликом.

Останнім часом крига почала танути й передовсім завдяки зусиллям російських істориків, серед яких з’явилися навіть ті, хто безпосередньо спеціалізується на дослідженні постаті гетьмана. Проміжним підсумком зусиль останніх стала поява двох монографічних досліджень: “Політичний портрет українського гетьмана Івана Самойловича в контексті російсько-українських відносин (1672–1687 рр.)” та “Російський уряд і родина українського гетьмана Івана Самойловича в 1681–1687 рр.”. Перше з них, пера Олександра Алмазова, підсумовує багаторічний доробок автора на полі реконструкції цілісного політичного портрета Самойловича. Друге, присвячене шлюбним стратегіям гетьмана, відбиває черговий етап давніх зацікавлень Кирила Кочегарова, відомого дослідника міжнародних відносин у трикутнику Україна – Річ Посполита – Московська держава та низки суміжних проблем¹.

Обидва автори належать до грона нової генерації російських дослідників, яке формувалося в умовах, коли трансформаційні зміни на інтелектуальному полі після розпаду СРСР під тиском як суто наукових, так і супровідних обставин підштовхували до необхідності модифікувати традиційні в російській радянській історіографії підходи до української історії, зокрема й ранньомодерної її складової. Це не могло не бути болісним та не призвести до розшарування серед російських істориків на ґрунті еволюції опцій сприйняття українського минулого та до появи нових інтерпретацій, які рвали з попередньою історіографічною традицією. Яскравим прикладом є праці петербурзької дослідниці Тетяни Таїрової-Яковлевої, присвячені добі громадянської війни другої половини XVII ст. в Україні та гетьману Іванові Мазепі. Нові монографії про Івана Самойловича відбивають усю суперечливість проростання свіжих пагонів на полі дослідження російськими істориками. За своїм концептуальним

¹ Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687 гг.). – М., 2012. – 288 с.; Кочегаров К. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. – М., 2012. – 224 с.

закреснення вони, з одного боку застрягли в попередній епосі з її каноном, оповитим сумнозвісними “Тезами про 300-річчя возз’єднання України з Росією”, та політизованими ярликами, а з іншого, – демонструють суттєве розширення дослідницьких горизонтів (і в першу чергу книжка К. Кочегарова).

Відправним пунктом інтерпретації діяльності І. Самойловича є для згаданих авторів опція відповідності курсу гетьмана ідеї нерозривної єдності України та Росії як найоптимальнішої траєкторії історичного розвитку українського й російського світів. Цивілізаційний ідеал полягає в розчиненні України у політичному тілі Московської держави. У цьому сенсі підходи О. Алмазова та К. Кочегарова віддзеркалюють традиційну, починаючи з XVIII ст., канву російської історіографії. Звісно, надibuємо і поняття “возз’єднання України з Росією”, і твердження про “входження України до складу Росії” в 1654 р.², що зближує позиції авторів з точками зору дослідників старшої генерації – Лева Заборовського та Бориса Флорі. До всього, К. Кочегаров прямо пише про свою підтримку новітніх спроб двох останніх переобґрунтувати уже в 1990-і роки доречність використання поняття “возз’єднання України з Росією”³. На такому тлі не дивно, що основними завданнями, якими мала перейматися українська козацька старшина після Переяславської ради 1654 р., за автором, була “низка важливих питань про шляхи й ступінь інтеграції в рамках єдиної держави”⁴.

Гетьманщина імпліцитно трактується О. Алмазовим та К. Кочегаровим як невід’ємна складова Московії, трактованої в категоріях “єдиної держави” для українців та росіян від 1654 р. і далі⁵. Відтак з ніг на голову перевертається природа станових прерогатив української еліти та тих ознак суверенітету Гетьманщини, які дають підстави вести мову про неї як про державний організм. Саме московський цар дивним чином стає джерелом прав і привілеїв старшини. Згідно з О. Алмазовим, гетьман нібито не мав права на надання і мав випрошувати його в царя⁶, тоді як насправді старшина постійно змагалася проти спроб Московії привласнити це право. К. Кочегаров дивним чином побачив “обговорення економічних інтересів та прав малоросійських станів” у тому, що посольство І. Мазепи до царя 1683 р. мало забезпечити письмову відмову московського монарха від практики надань в Україні поза спиною гетьмана⁷.

Водночас О. Алмазов вважає за прийнятне оперувати категорією “зради цареві” щодо політичних стратегій Івана Виговського та пізнього Івана Брюховецького, а К. Кочегаров воліє вживати поняття “гетьманська влада” стосовно політичної організації суспільства Гетьманщини⁸. Крім того, в останнього вряди-годи на сторінки книги прориваються уявлення про начебто злитість в часи І. Самойловича українців та росіян в єдиний народ. Це видно

² Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 7; Кочегаров К. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 3.

³ Там само. – С. 12.

⁴ Там само. – С. 3.

⁵ Там само. – С. 3, 25; Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 22.

⁶ Там само. – С. 44.

⁷ Кочегаров К. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 56–57.

⁸ Там само. – С. 7; Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 34.

хоч би з використання стосовно православ'я Правобережжя, Волині та Галичини поняття “Западнорусская Православная Церковь”⁹, що походить з XIX ст., коли Російська імперія намагалася реалізувати проект “великої російської нації”.

Так само в О. Алмазова відмінності між політичною культурою української та московської еліт чи економічного життя пояснюються виключно впливом зовнішніх чинників. Старшина просто “орієнтувалася на польську культуру”, а наявність в Гетьманщині власного грошового обігу – це просто “звичка (!) населення до польської грошової системи”¹⁰. У такому ж викривленому стилі трактуються сюжети, які явно випадають з проголошеної концепції. Так, зносини з Московією через посольства, що насправді відбивало договірну природу українсько-московських стосунків та суверенітет Гетьманщини, очолюваної своїм правителем, О. Алмазов пояснює тим, що “зовнішні відносини гетьмана І. Самойловича з царями будувалися з використанням елементів польського етикету. Це проявлялося в обміні свого роду «посольствами» між Батурином та Москвою”¹¹.

Зрештою, подібно до сумнозваної історіографічної ситуації радянських часів, О. Алмазов бачить в Україні націоналістичну історіографію, до якої, проте, зараховує лише письменника Валерія Шевчука, чия більше публіцистична праця “Козацька держава. Етюди з українського державотворення” (Київ, 1995) начебто “має відверто антиросійський, вкрай націоналістичний характер”¹². Крім того, О. Алмазов вважає, що засадничі особливості концептуалізації діяльності І. Самойловича пера Тетяни Таїрової-Яковлевої “близькі до української історіографії націоналістичного напрямку”¹³.

Власне основний докір О. Алмазова і петербурзькій дослідниці, і українським історикам, які предметно торкалися постаті І. Самойловича (Валерій Смолій, Валерій Степанков, Тарас Чухліб), цілком вписується в давній світоглядний імператив російського великодержавного бачення української історії. Щодо українських істориків, то в хід пішли пріснопам'ятні тези про прогресивність для України московської зверхності та про те, що ніби саме Москва була джерелом автономії Гетьманщини (“саме у складі Росії Україна отримала куди більший ступінь автономії, ніж це було за польського панування”)¹⁴. Так ніби історія українсько-російських стосунків XVII–XVIII ст. не проходила під знаком впертого розмивання Московією суверенітету Гетьманщини, що в кінцевому рахунку вилилося в ліквідацію останньої, уніфікацію та русифікацію. Т. Таїровій-Яковлеві ж закидається, що вона розглядає “національну (sic!) політику Росії на Лівобережній Україні, виходячи виключно з українських інтересів, але не всієї єдиної держави”¹⁵.

Водночас К. Кочегаров, досконало володіючи історіографічною ситуацією (що добре видно з його попередніх праць), реагує на доробок дослідниці інакше, ніж О. Алмазов. Останньому властиве пряmolінійне відкидання праць попередників, що не вписуються в канву його концепції (зокрема й

⁹ Кочегаров К. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 40.

¹⁰ Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 40, 83.

¹¹ Там само. – С. 182.

¹² Там само. – С. 23.

¹³ Там само. – С. 22.

¹⁴ Там само. – С. 24.

¹⁵ Там само. – С. 22.

спадщини російських істориків права кінця XIX – початку XX ст., а також Т. Таїрової-Яковлевої стосовно з’ясування історико-правового значення Березневих статей 1654 р. й тих політичних концепцій української еліти, наверхшам яких стали Гадяцька унія 1658 р., Жердівські статті 1659 р. чи світоглядні альтернативи Петра Дорошенка, Івана Мазепи та мазепинців). К. Кочегаров все ж визнає, що ключовою лінією українсько-російських відносин тієї доби було таки “прагнення російського уряду якомога скоріше ліквідувати чи нівелювати автономію Гетьманщини, тоді як козацтво йшло на зближення вимушено, під тиском обставин”¹⁶. Однак тут-таки, щоб ліквідувати цілком очевидну напругу між цією тезою та загальною концепцією, історик вдається до сумнівного аргументу, що “нерідко ступінь зацікавленості в інтеграції на тому чи іншому напрямкові можна визначити як рівну чи взаємну”¹⁷. Ймовірно, тут малися на увазі прагнення деяких представників старшини за допомогою Москви досягти соціальних привілеїв у Гетьманщині, супроводжувані торгівлею державним суверенітетом. Але той-таки Яким Сомко чи Іван Брюховецький, як засвідчила їхня подальша поведінка, та й пізніші представники цієї хвилі, попри всі свої москвоцентричні кроки, не відмовлялися від ідеї збереження самодостатньої Української держави.

І. Самойловича обидва автори якраз і вважають поборником “єдиної держави”. Відповідно він стоїть вище порівняно з іншими гетьманами, з якими йому доводилося мати справу. І завдання І. Самойловича полягало в тому, щоб добитися “згуртування населення Лівобережної України навколо ідеї патріотизму, вірності російським царям та самому гетьману”¹⁸. І якщо тематика книжки не зобов’язувала К. Кочегарова пояснювати незручні для такої версії дії та заяви гетьмана, то О. Алмазову, чия книжка претендує на комплексне дослідження, так чинити не випадало. Та він розправився з підводними каменями на диво легко. Про ставлення І. Самойловича до Андрусівського миру 1667 р. не сказано нічого конкретного, як і про реакцію на зруйнування Чигирин в 1678 р., не кажучи вже про з’ясування світоглядних підвалин цієї реакції. Участь майбутнього гетьмана в антимосковському повстанні 1668 р. дослідник пояснює тим, що той пішов за течією, “не розібравшись в ситуації”¹⁹, а про позицію І. Самойловича з приводу Вічного миру 1686 р. говорить скоромовкою, повністю ігноруючи його гострі антимосковські висловлювання включно із заборонами згадувати в українських церквах царське ім’я. Згідно з О. Алмазовим, гетьман обмежився тим, що радив московським дипломатам “відсунути кордон від Києва на захід”²⁰.

Найпромовистіше віддзеркалює позицію дослідника така сентенція: “Стосовно самого Вічного миру гетьман Лівобережної України висловив свою думку в інструкції від 28 січня 1686 р. полковникові Григорію Самойловичу та генеральному обозному Іванові Мазепі, посланим до Москви. В цьому документі І. Самойлович звинувачував Річ Посполиту в бажанні перекласти увесь тягар війни з Османською імперією на Росію. Гетьман Лівобережної України категорично виступав проти військової допомоги Речі Посполитій на польській території, оскільки це не принесло б користі Росії”²¹. При цьому

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. – С. 96.

¹⁹ Там само. – С. 49.

²⁰ Там само. – С. 148.

²¹ Там само. – С. 146–147.

дослідник проігнорував введені до наукового вжитку В'ячеславом Станіславським “Статті” І. Самойловича від 27 січня 1686 р.²², у яких українська сторона виступила категорично проти Вічного миру та представила розгорнуті аргументи, серед яких було й промовисте нагадування про добровільність поєднання Гетьманщини з Московією через особу царя (К. Кочегаров у своїй монографії про Вічний мир 1686 р. активно використовує ці “Статті”)²³. Зрештою, не виказав О. Алмазов свого ставлення й до того, чи прагнув І. Самойлович залишити булаву у своєму роді (такі прагнення, якби вони були, ставлять під сумнів тезу про органічний москвоцентризм гетьмана).

Обидва дослідники послідовно усувають з політичних концепцій гетьмана ознаки мислення категоріями вищості інтересів Гетьманщини порівняно з інтересами Московії, наділяючи його думками виключно про свій статус в ієрархії царедворців. А відтак шлюбні стратегії І. Самойловича трактуються лише як спроби посісти уявлюване місце серед царського оточення та зміцнити свою владу в Гетьманщині. Опція можливого використання породичання зі впливовими російськими вельможами як інструменту для амортизації поглинальних намірів Московії не розглядається. А незадоволеність гетьмана тим місцем, яке відводили йому царедворці, подається як основне джерело незадоволення Москвою²⁴.

У підсумку в О. Алмазова не вийшло цілісного політичного портрета І. Самойловича. А до з'ясування світоглядних переконань гетьмана та спроб вписати його діяльність в ширші контексти історії Гетьманщини та зав'язаних на ній відносин дослідник і не підступався. Постає гетьмана постає обскураною й причесаною під задалегідь накинуту згори схему, задля утвердження якої довелося багато чим пожертвувати, що особливо відтілюють розвідки Т. Чухліба й Т. Таїрової-Яковлевої²⁵. Зокрема, надзвичайно поверхово оглянуто стосунки І. Самойловича з Петром Дорошенком. І. Самойловича в них подано фактично лише як поборника ідеї перебування Лівобережної та Правобережної Гетьманщини під зверхністю московського царя. Всі інші аспекти залишилися поза увагою. До всього О. Алмазов пробує виправдати політику “великого згону”, яка призвела до знелюднення Правобережжя, що остаточно підвело ризику під Правобережною Гетьманщиною. Дослідник судить про все з суто практичних потреб лівобережного гетьмана щодо ліквідації політичних опонентів, а також долучає аргумент, який засвідчує, м'яко кажучи, слабку зорієнтованість в реаліях українсько-татарського співіснування другої половини XVII ст. і пізнішого. “Крім того, так званий «згін» допоміг врятувати багатьох мешканців Правобережної України від навернення в рабство татарами з подальшим продажем на невільничих ринках”²⁶.

Відтак на задній план відходять і вдалі спостереження О. Алмазова, які розширюють уявлення про цього гетьмана. Зокрема, використавши “Опис

²² Станіславський В. “Статті” гетьмана Івана Самойловича щодо “Вічного Миру” // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII ст. – К., 2003. – Вип. 1. – С. 348–385.

²³ Кочегаров К. Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах. Заключение договора о Вечном мире. – М., 2008. – С. 313.

²⁴ Його ж. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 40.

²⁵ Чухліб Т. Козаки і монархи: Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721. – К., 2009. – С. 353–369; Таїрова-Яковлева Т. Г. Гетманы Украины. История о славе, трагедиях и мужестве. – М.; СПб., 2013. – С. 314–361.

²⁶ Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 132.

рухомого майна, що належить малоросійському гетьману Івану Самойловичу і його синам Григорію та Якову²⁷, О. Алмазов вперше акцентував увагу на освітній складовій внутрішнього світу гетьмана.

Книга К. Кочегарова також втратила на концептуальній збалансованості, що знижує ефект від дбайливої реконструкції шлюбних стратегій І. Самойловича та суміжних питань. Однак завдяки суттєвому розширенню джерельної бази дослідникові вдалося значно повніше подати цю сферу діяльності гетьмана, його стосунки з московськими чинниками та розкрити нові грані образу українського правителя в середовищі московських еліт. Дослідження К. Кочегарова наводять низку вагомих аргументів на користь того, що постать гетьмана в часи І. Самойловича перетворилася на важливий чинник внутрішньополітичних змагань різних угруповань московської еліти, і це давало Батурина додаткові важелі впливу, чим гетьман і намагався скористатися. На прикладі участі цариці Наталі Кирилівни в організації шлюбу Параски Самойлович та Федора Шереметьєва автор добре відтінює, як шукалася в гетьмана підтримка проти Милославських у змаганнях за царську корону²⁸. Дуже докладно проаналізовано процес лобювання І. Самойловичем майнових, кар'єрних та статусних інтересів свого зятя Федора Шереметьєва²⁹. Як тільки в Москві було остаточно погоджено шлюб Параски з цим останнім, той був пожалуваний зі стольника в бояри, що, на слухну думку К. Кочегарова, свідчить про вагу гетьмана в Москві. Також посадою київського воєводи та вотчиною – селом Борки Рязанського повіту, – наданою з царського земельного фонду Ф. Шереметьєв завдячує енергії тестя. Саме І. Самойлович, як видно з дослідження К. Кочегарова, проклав дорогу І. Мазепі в активному використанні амбіцій та інтересів московських вельмож.

Уперше в історіографії об'ємно відтворюючи апетити І. Самойловича щодо земельних володінь на властивій території Московії, К. Кочегаров і тут “відібрав” пальму першості в І. Мазепи. Слушно підмітив автор також різницю між підходами Батурина та Москви до шлюбів дітей І. Самойловича, а також пов'язав прагнення гетьмана оженити сина Якова з донькою впливового смоленського шляхтича В. Швейковського з планами щодо прилучення до Гетьманщини сусіднього Посожжя³⁰. Врешті, цілком вмотивованим є висновок дослідника про те, що наприкінці 1684 р. вплив гетьмана в Москві остаточно зміцнів³¹. А додаток, в якому вміщено кілька важливих документів, віднайдених автором, не тільки підкріплює спостереження, а й добре прислужиться для майбутніх студій.

Насамкінець залишається зазначити, що окреслені позитиви вкотре віддзеркалюють традиційну, так і не подолану особливість російської історіографії. Йдеться про ситуацію, коли якісне дослідження конкретно-проблемних аспектів української історії вписується у концептуальну схему, густо замішану на елементах, які різко контрастують, виразно виказуючи ідеологічно заангажовані настанови в душі великодержавництва.

²⁷ Там само. – С. 35–40.

²⁸ *Кочегаров К.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 28.

²⁹ Там само. – С. 49–152.

³⁰ Там само. – С. 110–114.

³¹ Там само. – С. 116.